

ІНФОРМАЦІЙНИЙ СПРОТИВ УКРАЇНИ

Частина 2. Суспільна дискусія щодо скасування російської культури як засобу пропагандистського впливу

(оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету за 2021–2022 рр.)

Що довше триває агресія РФ проти суверенної держави, якою була, є і буде Україна, то завзятіше наша держава чинить опір неофашистській отруті – російській пропаганді, яка найпідступнішим чином використовує свою культуру як зброю.

На тлі нинішнього суспільного запиту на звільнення українського культурного простору від рашистських цивілізаційних міфів гостро постала проблема тотального викорінення постімперських маркерів, які нагадують про велич російської культури або підживлюють ностальгію за СРСР. Водночас активна фаза дерусифікації виявила противників радикальних кроків, принаймні тих, хто не бачить реальної загрози національній безпеці та українській ідентичності. З цього приводу афористично висловився головний редактор «Главкому» Микола Підвезняний: «Що далі російські танки, то більше любителів Булгакова...» [1].

Подібні конфлікти неминучі, адже в нинішніх умовах суспільство конче потребує чіткого визначення, що є добро, а що зло. Втім, коли йдеться про культуру, духовні цінності, де більше важать особисті принципи та вподобання, визначитися з цим, мабуть, складніше, ніж на полі бою. Ні в кого не викликає сумнів той факт, що тут не обійтися без ґрунтового фахового аналізу й консенсусу щодо скасування російської культури всередині суспільства. Та наразі українці більшою мірою дискутують, шукаючи ворогів серед друзів і навпаки, аніж прагнуть дійти згоди.

Сьогодні ламають списи навколо демонтажу пам'ятників і перейменування вулиць, які символізують наш зв'язок з російською історією та культурою, приміром, багато хто не згоден виносити на маргінес надійно вмонтовані в наше колективне минуле імена «великих» російських письменників і поетів; сперечаються, чи є сенс перейменовувати заклади, як от київська консерваторія, що має ім'я російського композитора Чайковського, прадід якого – Федір Чайка – служив у Мирго-

родському полку Війська Запорозького; а як бути з музеєм киянина та, за деякими свідченнями, українофоба Булгакова й, урешті-решт, навіщо сучасним українським школярам напівукраїнець Достоевський – в умовах російського вторгнення всі ці питання виявилися надскладними, а їхній екзистенційний характер здійняв емоційну хвилю дискусій.

Підходити індивідуально до кожного випадку рекомендують в Експертній раді Міністерства культури та інформаційної політики з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму. «Загальними підходами є виваженість, об'єктивність, своєчасність та повнота реагування на запит українського суспільства щодо подолання антиукраїнського впливу російських цивілізаційних міфів, російської імперської та радянської тоталітарної політики в публічних просторах населених пунктів України як відповіді на виклики глобального конфлікту демократичних і тоталітарних цивілізацій», – зазначено в тексті висновку членів Експертної ради [2; 3].

Однак не в усіх є розуміння, що навіть до зміни назв вулиць треба підходити зважено. Так, за словами дослідниці літератури 1920-х років Ярини Цимбал, перейменування вулиць, зокрема в Києві, вкотре продемонструвало, яка вибіркова наша пам'ять. «Нам хочеться, щоб вона була гладенька і бажано весела, як сказав поет Ігор Римарук. Прагнучи стерти з карти столиці маркери ворожої культури, запопадливі невігласи перестаралися. До переліку вулиць, які пропонується перейменувати, потрапили проспект Миколи Бажана, вулиці Амвросія Бучми, Павла Тичини, Леоніда Первомайського, Миколи Трублаїні, Івана Неходи. І знову постало питання, що нам робити з радянським минулим. Ба навіть не з усім минулим, а з нашими 1920-ми. Адже запал перейменування не зачепив ні вулицю Олесь Гончара, лауреата Сталінської премії, Героя Соціалістичної Праці та багатолітнього члена ЦК КПУ, ні вулицю Леоніда Бикова, народного артиста УРСР і заслуженого РСФСР... У нас було досить часу, щоб розібратися, хто з них хто, які у них гріхи й заслуги перед українською культурою та зважити їх на терезах суворої історії. Тепер у нас зовсім мало часу, але ми повинні це зробити... Нам не потрібна наша історія, наша література, наше мистецтво? Цього й хочуть вороги – вбити нашу пам'ять, відібрати у нас наше минуле, поки ми самі не знаємо, що з ним робити. Це наша історія, і в ній є чим пишатися. Для цього її треба насамперед знати... Усе, від чого ми відмовимося, негайно присвоять собі вороги», – застерігає вона [4].

«Без грамотної інформаційної політики можуть загинути Тичина та Бажан», – вважає журналіст Андрій Кокотюха. Розуміючи, що можна втратити цілий пласт питомо української культури, автор ділиться власним баченням інформаційної підтримки декомунізації, дерусифікації, та розповідає як при цьому вберегти від «зачисток» справжні здобутки. «Найперше слід остаточно й безповоротно засуди-

ти комунізм і все, що з ним пов'язане. Разом із тим варто прийняти той беззаперечний факт, що в лавах Червоної армії у ХХ столітті воювали, чинили подвиги та виявляли звитягу також українці. Інакше роль українців у перемозі над німецьким нацизмом нівелюється, а саме на цьому не раз наголошував російський диктатор путін. Мовляв, СРСР і без України переміг би в Другій світовій. При цьому слід зважати: українці воювали з нацизмом не лише на боці СРСР, а й в інших арміях світу... Беручи за основу наведену аналогію, слід проєктувати такий самий підхід і на українську радянську культурну спадщину. Тут найскладніше – пояснити, чому, наприклад, майже всі діячі Розстріляного Відродження в часи свого творчого розквіту й піднесення були активними членами Компартії України. Їх розстріляли, бо вони були комуністами? Чи спершу виключили з партії, а потім розстріляли? Чи вони вступили в партію, аби розвалити її зсередини? Чи просто пристосовувалися, шукали теплі й ситі місцини? Відповідей на ці та подібні питання українська середня освіта школярам не дасть. Студентам-гуманітаріям також не все зрозуміло. А ЗМІ ігнорували й досі ігнорують будь-які предметні, навіть навмисно спрощені розмови про це...» [5].

Про те, чи варто «хороших» росіян міняти на «поганих» українців розмірковує Петро Кралюк, професор, голова Вченої ради Національного університету «Острозька академія»: «Маємо випадки, коли „відрікаємося” від російських діячів, які займали антиімперську, а то й антиросійську позицію, навіть виявляли симпатії до України. Натомість, „повертаємо імена” українців, які служили росіянам (чи то Російській імперії, чи то проросійській радянській владі) й, зрозуміло, займали проросійську позицію. Показово, що ми не хочемо „відрікатися” від російського письменника Миколи Гоголя, переконуючи, що він „наш”. Хоча в його особі маємо слугу Російській імперії... „Нашими” стали Володимир Вернадський та Ілля Рєпін. Й беззаперечно „нашим” вважається Григорій Сковорода, який в молоді роки був на російській імперській службі, а твори свої, фактично, писав російською мовою, за що його гостро критикував Тарас Шевченко. Але не „нашими” лишаються українці чи напівукраїнці Чайковський, Достоевський, Чехов, Бунін, Ахматова, Солженіцин... Нещодавно завершила роботу експертна група з перейменувань назв вулиць Києва... Ці перейменування можуть стати своєрідним зразком для наслідування. Хоча й викликають певні питання. Наприклад, пропонується перейменувати вулицю Валі Котика. Натомість, має з'явитися вулиця Івана Кожедуба. І один, і другий – радянські герої, щоправда, українці. То чому така честь одному і нечесть іншому?» [6].

«Окупаційні маркери мають бути знищені з карт українських міст і з нашої пам'яті», – на цьому наполягає історик з Тернополя, професор Микола Бармак: «У нас достатньо своїх героїв і сучасних, й історичних, кого треба належно вшанува-

ти. Останні події засвідчили: невинно вбиті й закатовані в Бучі лежали на вулиці Кірова, у Харкові – на вулиці Жукова, Пушкіна, Лермонтова» [7].

Про складності процесу перейменування вулиць у Кривому Розі розповів журналіст Володимир Стецюк у розлогодному матеріалі на сторінках газети «День». Зокрема він зазначає, що нинішня хвиля масових перейменувань виявила застарілу радянську хворобу в діях міського керівництва та його оточення, яке в душі старих радянських традицій взялося керувати цим процесом. «При всій повазі, шани та вдячності і військовим підрозділам, і бійцям ЗСУ, які боронять нашу країну від російського варварства, масовим порядком називати вулиці на честь бригад, дивізій та інших військових частин, як на мене, усе ж таки не зовсім правильно. Може варто подумати зрештою й про те, як така мілітаризована топоніміка виглядатиме у мирний час, коли діти безтурботно гратимуться, скажімо, на вулиці такої-то танкової чи десантно-штурмової бригади, підрозділу морської піхоти, підрозділу «Альфа» чи сил спеціальних операцій... Така узагальнююча мілітарна топоніміка є атавізмом саме російської радянщини, якого треба так само негайно позбутися, як і самих російських назв, а натомість пропонувати щось своє, українське, що дійсно буде проявом справжньої шани героям-захисникам України», – підкреслює В. Стецюк [8].

Тим часом уже в кількох містах України відбувся «пушкінопад» – хвиля демонтажу пам'ятників Пушкіну. Деталіями цього нового тренду поділився історик, член українського ПЕНу і викладач УКУ Андрій Павлишин: «Зараз знесення пам'ятників Пушкіну я сприймаю як елемент декомунізації та десталінізації нашого простору. Тому що [сучасна] росія невідривна від сталінщини та російського месіанізму ХІХ століття. Втіленого, власне, у Пушкіні, Достоевському, Толстому, а пізніше в Бродському, Солженіцині, та всіх інших, ким переповнена офіційна та неофіційна російська культура... Декомунізація мала відбутися давно. Якби вона відбулася – вона би вплинула й на свідомість багатьох наших громадян, і на те, що війна могла би бути не такою жорстокою, або взагалі не відбутися... Але як історик, я закликаю всіх, попри цю ненависть, попри цю лють, розумійте, що це [пам'ятники] загалом історичні джерела. Навіть елементи нацистського режиму – це історичні джерела, яким місце в музеї» [9].

Для Андрія Кокотюхи ситуація з Пушкініним виявилася дуже подібною до «ленінопаду». За його інформацією, на планеті щонайменше три сотні пам'ятників поету. Якщо Ленін – це російська політика, то Пушкін – російська культура. Це як два еталони терористичної держави. «Радянська росія в такий спосіб мітила територію, – зауважує А. Кокотюха. – І факт, що в Україні схаменулися, і пушкінопад стартував на наших теренах лиш тепер, коли російські ракети почали руйнувати українські будинки, а російські солдати – гвалтувати українських дітей, є дуже красномовним. Декомунізуючи територію шляхом руйнації леніних, активні укра-

їнці боролися зі згубним політичним впливом агресора. Натомість згубний культурний вплив того самого агресора лишався поза увагою... Звичайні, не заангажовані ні у що українці закликають не чіпати російську культуру, бо вона, виявляється, окрема від війни. Але тут – базова помилка. Те, що в росії називають культурою, творцем і провідником якої є поет Пушкін, працює на знищення української ідентичності давніше, ніж російські крилаті ракети. Нам викладали Пушкіна докладно, але пунктиром проходилися по західних класиках і знецінювали українських. З іменем Пушкіна відбувалася колонізація українського культурного простору, та й міського простору теж. Тому пушкінопад запізнився на вісім років – але він логічний, як логічним свого часу був лєнінопад» [10].

Ще один зразок колоніального минулого – пам'ятник «Засновникам Одеси», відомий як монумент російській імператриці Катерині II. «Усе буде зроблено цивілізовано, правильно і красиво. Щоб надалі ні в кого не виникало сумнівів», – сказав мер міста Геннадій Труханов про перенесення скульптурної композиції з центральної площі Одеси в парк Імперського та радянського минулого, створенням якого опікується міська влада. Цікаво, що незадовго до цього в інтерв'ю *Corriere della Sera* Г. Труханов озвучував дещо іншу позицію: «Я проти знесення *статуй*. Від того, що ми зруйнуємо пам'ятники, історія не зміниться. Я знаю, що зібрано петицію з 25 000 підписів, але я чекаю. З такою логікою мені також прибрати пам'ятник Пушкіну чи Гагаріну? Це не має сенсу» [11; 12].

На скандал із пам'ятником Катерині II в Одесі зреагували у Верховній Раді: народний депутат Микола Княжицький та його колеги з кількох фракцій парламенту зареєстрували законопроект «Про деколонізацію гуманітарної сфери в Україні». Як написав у Фейсбуці М. Княжицький, йому боляче «від усіх цих катерін у наших містах... Навіть війна не відкриває очі багатьом прихильникам пострадянського світу» [13].

Звичайно, справа робиться, та, знову ж таки, не все тут просто й однозначно. Багато хто вважає, що зробити це потрібно було ще 30 років тому. «У нас пам'ятник Леніну знесено на Бесарабці в 2013 році, – зазначає історик, співавтор ютуб-каналу «Історія без міфів» Владлен Мараєв. – Тоді як в Польщі, інших країнах соцтабору це зробили ще у 80-х–на початку 90-х. Україна застрягла в такому пострадянському світі, в такій ментальності. Зараз доводиться значно швидше проводити остаточну ліквідацію радянської спадщини і дерусифікацію, причому стрімко й швидко і, на жаль, ціною таких жертв». На його думку, дерусифікація, яка отримала певний поштовх на тлі повномасштабного вторгнення, – це абсолютно правильна справа, й у деяких випадках вона навіть недостатньо проведена. «Завжди залишиться певна кількість назв, які треба змінити. У нас досі є пам'ятники російським письменникам, дискусія стосовно їх доцільності триває: варто їх зносити чи не варто? Багато хто доріс до розуміння того, що варто. Умов-

но кажучи, якщо в Києві є пам'ятник Пушкіну, чому в Києві немає пам'ятника Чарльзу Діккенсу чи там Францу Кафці?», – каже він, і принагідно додає, що постійно бачити в публічному просторі подібні «нагадування» – це фактично маркувати цими речами нашу сучасність, що вже явно недоречно [14].

Активна фаза дерусифікації в Україні, спричинена повномасштабним російським вторгненням, торкнулася, здається, усіх сфер життя. Проте Національна музична академія України імені П. І. Чайковського (НМАУ) несподівано для багатьох вирішила чинити опір, виступивши за збереження імені російського композитора в назві закладу.

Історія протистояння бере початок у квітні, й досягає кульмінації в червні, коли на робочому засіданні члени наглядової ради, вченої ради та колективу вишу одноставно схвалили звернення до керівництва нашої держави. У ньому, зокрема, йдеться про небезпеку маніпулювання іменем Чайковського як імперським нарративом, і висловлюється прохання підтримати всі заходи для повернення Україні композитора з українським корінням «для захисту його спадщини від використання її агресором як інструментом руйнації української сутності» [15].

Реакція росіян не забарилася. Це суперечливе рішення одразу стало однією з головних новин для російських ЗМІ: приміром, видання «Царьград» повідомило, що «російський бунт спалахнув в серці Києва. За Чайковського», ресурс Lenta.ru узагальнив – «На Україні відмовились „скасовувати” Чайковського», низка інших медіа, посилаючись на цитату представника вченої ради Академії, поета Юрія Рибчинського – «Воювати можуть уряди і армії, культури ж ніколи не можуть воювати одна з іншою», – назвали Чайковського росіянином, підкреслюючи його «неймовірну любов» до України. Таким чином, ці слова знову повернули нас до небезпечного міфу про те, що є поганий Путін, а є велика російська культура Пушкіна, Толстого, Достоевського і Чайковського, яка вічна та ніякого дотикання до Путіна не має.

На початку липня до дискусії приєдналися в Експертній раді Міністерства культури та інформаційної політики України з питань подолання наслідків русифікації та тоталітаризму. Підготувавши рекомендацію відмовитися від імені Чайковського в назві закладу, члени комісії зауважили, що це абсурд, коли дві консерваторії у світі – в Москві та Києві – мають ім'я Чайковського, а фрагмент його концерту є офіційно затвердженим гімном, що звучить під час виступу російської олімпійської команди [16].

Тож маємо перший випадок відкритого опору дерусифікації на інституційному рівні. До слова, трохи згодом, 20 вересня, на сесії Харківської обласної ради, яка проходила в режимі онлайн, депутати не спромоглися ані позбавити один з найстарших харківських театрів імені російського поета Олександра Пушкіна, ані навіть прибрати з його назви слова «російської драми» [17].

Отже, аргументація тих, хто виступав на вченій раді, проста: Чайковський не був етнічним росіянином – батько його походив з роду запорозького козака Чайки, мати була французженкою. Композитор довго працював в Україні, в його творах є українські теми, він захоплювався талантом українців. Усе це – правда. Але чи досить цього, щоб вважати Чайковського українським композитором?

Незгодні з офіційною позицією закладу професори та викладачі звернулися з відкритим листом до ректора Академії Максима Тимошенка. До них приєдналися і студенти вишу. Очевидно, що ідея зберегти це ім'я в назві столичного вишу викликала чимало протестів як у стінах самої академії, так і в соцмережах.

Відомий піаніст Павло Гінтов звертає увагу на парадоксальність ситуації: «Варшава – Музичний Університет імені Фредеріка Шопена, видатного польського композитора. Гельсінкі – Академія Музики імені Яна Сібеліуса, видатного фінського композитора. Будапешт – Академія Музики імені Ференца Ліста, видатного угорського композитора. Мілан – Консерваторія імені Джузеппе Верді, видатного італійського композитора. Зальцбург – Університет Моцартеум, на честь Вольфганга Амадея Моцарта, видатного австрійського композитора. Брно – Академія Музики імені Леоша Яначека, видатного чеського композитора. Торонто – Школа Музики імені Глена Ґульда, видатного канадського піаніста. Москва – Консерваторія імені Петра Чайковського, видатного російського композитора. Київ – Національна Музична Академія імені Петра Чайковського, видатного російського композитора» [15].

Чому імені Чайковського не має бути в назві вишу пояснила Олена Корчова, професорка кафедри історії світової музики НМАУ: «Зрештою, творчість композитора використовується як черговий щит, позаду якого ховаються цивілізаційні потвори. Нам важко це визнавати і ще важче відмовитися від імені Чайковського, адже воно ледь не буквально приросло до нашого спільного музичного „тіла”, давно стало рідним, своїм... Відтак у світі культури і взагалі у світі нас впізнають та ідентифікують за Чайковським, а значить сприймають як частину (принаймні частинку, частку, часточку) „великої російської культури”. Ба більше – як молодшу сестру „великої” тезки, Московської консерваторії. Для світу ми лише формально є українським закладом, а фактично, символічно й номінально – російсько-орієнтованим... Наш ворог аж ніяк не сам Чайковський, а лише його симулякр, однойменний радянський і путінський ідеологічний бренд, прив'язка до якого буквально в'яже нам руки, позбуває свободи, перетворює на заручників мертвої традиції. На моє глибоке переконання, Академія не може надалі функціонувати під цим брендом, в умовах війни це неприпустимо і навіть аморально» [18].

«Дерусифікація нашого символічного простору є цілком умотивованою і необхідною, – вважає український науковець, перекладач та письменник Максим Стріха. – Адже на карті Києва є не тільки Чайковський. Є на ній імена й десятків

інших російських композиторів (художників, письменників тощо) – не лише першої, а й другої та третьої руки. Натомість немає багатьох українських і світових імен... За таким формуванням нашого символічного простору було аж ніяк не бажання утверджувати любов до культури, а суто прагматичний розрахунок: українці ще змалку повинні в усьому відчувати себе частиною „русского міра”... Я вважаю, що ім’я Петра Чайковського повинне залишатися на карті Києва – як одне з багатьох тисяч інших імен в назвах вулиць. Але чи повинне воно залишатися в унікальній назві провідного національного музичного вишу?.. А ось про майбутнє музики Чайковського в Україні говорити поки зарано. Як відомо, в Ізраїлі досі не виконують Вагнера. Композитор помер задовго до Голокосту, але став одним зі стовпів „великої арійської культури”, на яку спирався „тисячолітній Райх” (як Чайковський є сьогодні одним зі стовпів „великої російської культури”, на яку спирається путінсько-гундяєвський „русскій мір”). І тому ізраїльтянам досі боляче слухати Вагнера – генетична пам’ять про газові камери жива...» [15; 19].

На додачу до кейса з перейменуванням київської консерваторії приблизно в той самий проміжок часу в музичному світі зчинилися ще два гучні скандали, й обидва були пов’язані з іменем П. Чайковського. Перший – за участі ректора Національної музичної академії Максима Тимошенка, який дав коментар стосовно свого негативного ставлення до скасування російської музики, а другий стосується Оксани Линів і запланованої на квітень прем’єри постановки опери Чайковського «Іоланта» за участі російських солістів у Teatro Comunale Bologna (Франція), музичною директоркою якого є наразі українська диригентка.

Стосовно М. Тимошенка, тему було вичерпано, бо ректор майже одразу спростував власні слова. Так само під тиском публічного осуду змінила свої плани й О. Линів, фактично відмовившись від участі в постановці «Іоланти» в театрі Болоньї, щоправда, вона зробила це під приводом проблем зі здоров’ям. Любов Морозова, музична критикиня, прокоментувала ситуацію наступним чином: пані Линів – людина з блискучою кар’єрою, яка дуже добре розуміє правила гри в умовах західного менеджменту. Тому, концентруючись на власному просуванні, вона не готова робити ті кроки, які цей процес уповільнять [20].

А втім, історія всесвітньо відомої диригентки, українки, нашої сучасниці, самими лише дописами в соцмережах не завершилася. 31 серпня в Єдиній системі електронних петицій з’явилося звернення про позбавлення О. Линів звання Почесної амбасадорки Львова через її співпрацю з російськими виконавцями та за виконання творів російських авторів. «Виступаючи із патріотичними гаслами, О. Линів виявилася вкрай нерозбірливою у своїй музичній співпраці, наслідком чого є постійні скандали щодо її співпраці з російськими виконавцями та виконанням творів російських авторів під приводом „музика вище цього і вона не належить одній державі”. Зокрема, як вона сама повідомила на своїй сторінці у ФБ, спільним DVD

із записом опери Вагнера „Летючий голландець” із заслуженим діятелем іскусств рф Д. Черняковим», – написав львів’янин О. Сирцов, автор петиції [21].

Музика не є і ніколи не була поза політикою. Тому що музика – це конкретні люди, які роблять, або не роблять, конкретні вчинки. Годі й казати, що начебто невинні творчі контакти з російськими виконавцями в умовах кривавої війни в деякого викликають подив, а дехто вбачає в цьому зраду. Проте важливо наголосити, що пані Линів на цей момент зробила чи не найбільше серед українських диригентів для просування української музики у світі.

«Категорична позиція українських митців щодо відмови в будь-якій співпраці з росіянами та виконання російських творів найближчим часом лише зміцниться, – гадає музикознавиця Л. Морозова. – Натомість європейський менеджмент, швидше за все, навряд чи колись погодиться повністю „кенселити” [скасувати] російську культуру. Тож рано чи пізно кожному з українських митців за кордоном доведеться вибирати з ким він» [15; 22].

Складно визначити, котрий із кейсів стосовно скасування російської культури отримав найбільший суспільний резонанс, або матиме його в майбутньому. Та певно можна сказати, що дискусія навколо постаті письменника Михайла Булгакова та долі його музею в Києві – серед безумовних лідерів українського інформаційного простору.

Тригером суспільного збурення стала заява Національної спілки письменників України від 30 серпня 2022 року із закликом ліквідувати Музей Булгакова на Подолі, передати експонати в Національний музей літератури, й у тому ж будинку створити музей українського композитора Олександра Кошиця. У Спілці аргументують своє бачення тим, що письменник Михайло Булгаков був українофобом та «ідеологом русского міра» [23].

До дискусії про те, чи варто Україні відмовлятися від Булгакова, долучилися різні експерти, політики, журналісти, діячі культури, а також користувачі соцмереж. Хтось вважає Булгакова генієм, антирадянським чи навіть українським письменником. Інші кажуть, що Булгаков захоплювався російськими імперськими ідеями, негативно ставився до незалежності України та національно-визвольних змагань тощо. Варто тезисно подати деякі суб’єктивні міркування учасників обговорення, їхні оцінки за і проти.

За словами Діани Попової, генеральної директорки Музею історії Києва, фахівці розглядали пропозицію створити на місці будинку-музею Булгакова музей видатного композитора, хорового диригента, посла культурної дипломатії УНР Олександра Кошиця. Втім, навіть якщо не брати до уваги той факт, що композитор мешкав насправді за іншою адресою, Булгаков є абсолютним брендом міста Києва. «І зараз питання, чи відмовитися від Булгакова взагалі, чи стерти його з історичної палітри Києва, чи вважати його непотрібним для нашої культурної та іс-

торичної спадщини... Але ми дійшли висновку, що втрачати Булгакова було би просто злочинно. Натомість ми будемо його показувати без прикрашання», – повідомила директорка Музею історії Києва.

Журналіст і телеведучий Юрій Макаров на противагу Д. Поповій не вважає Булгакова значущою для сучасної України постаттю: «Він може бути фактом нашої біографії, але об'єктом поклоніння, шани, любові – навряд чи». Журналіст стверджує, що два найважливіші романи Булгакова – «Біла гвардія» та «Мастер і Маргарита» – це два магістральних, серйозних, принципових фейки. «Для того, щоб розібратися з міфом героїв булгаківських романів, треба трішки більше дізнатися про справжню історію України та українського Києва. Можливо, трішки почитати й про гетьмана Скоропадського, з якого Булгаков несамовито кепкує та ставиться до нього зневажливо, а потім ще почитати про Петлюру і зрозуміти, що це були за люди. І потім можна порівняти це з тим продуктом ненависті до України, українського слова, українських облич, всього, що забарвлене в українське, з боку Михайла Афанасійовича», – підсумував Ю. Макаров [24].

Булгаков підпадає під визначення українофоба, вважає Ростислав Семків, літературознавець, письменник, критик. Це безперечно білогвардійський автор, який українську культуру взагалі культурою не вважав. «Для нього культура сконцентрована в цьому „доме с занавесочками“. Жодних сентиментів до української культури», – наголошує критик.

Прихильники Булгакова натомість кажуть, що не можна вважати його українофобом, зважаючи на історичні реалії того часу. «Легко вимагати розуміння цієї ідеї нам, людям ХХІ сторіччя, які переживають піднесення самосвідомості на тлі російської агресії у незалежній Україні, від людини – росіянина за походженням з професорської сім'ї, який виріс у російськомовному оточенні у Києві», – каже історикиня, архівістка Ганна Путова.

«Однак у схожій ситуації опинилися багато хто зі зросійщених або російських родин в Україні, – відказує Р. Семків. – Вони або відкидали українське коріння, або робили свій вибір на користь українства. Наприклад, Олена Теліга зробила рішучий вибір на користь України. Булгаков такого вибору не зробив. Він навпаки – протидіяв цьому».

Не секрет, що інерція, з якою українці тримаються за Булгакова, пов'язана з імперською пропагандою, з одного боку, а з іншого – зі згадкою, що це антирадянський письменник. Це створює враження про важливість постаті Булгакова – на тлі радянської літератури твори Булгакова дійсно здавалися опозиційною та видатною літературою. «Ще один чинник – комплекс меншовартісності. Я десь читав, що якщо ми заберемо Булгакова з Києва, ми втратимо зв'язок з високою культурою. Це не так. Є дуже багато різних авторів, які пов'язують нас з високою куль-

турою. Це хибне відчуття, що в нас нікого немає, тільки Гоголь, Булгаков і не можна їх забирати», – підкреслює Р. Семків [25].

З точки зору психології, любов до Булгакова легко пояснити тим, що сформованим в рамках російської культури людям важко розривати ментальні зв'язки з нею. Тому вони й пропонують розділяти політику та культуру. «Ми знаємо, як довго люди позбавлялися сентиментів до СРСР і для багатьох цей процес досі не закінчився, – переконує літературознавець. – Люди воліли не помічати жахливих сторін радянської історії і концентруватися на якихось приємних речах по типу солодкої води „Буратіно” та морозива „Пломбір”. Це зручно – помічати приємне й не помічати жахливе. Те саме з російською літературою – люди воліють помічати тексти, які їх колись зворушили, були частиною внутрішнього світу. Можливо, хтось віршами Пушкіна в коханні освідчився. А тепер доводиться визнати, що в Пушкіна є жахливі імперські тексти, зокрема про Україну та Польщу, які насправді інсталюють комплекс зверхності. Як їх переконати?» [26].

Серйозні баталії розгорнулися в українському сегменті соціальних мереж, зокрема користувачі сперечалися з питань правомірності існування в столиці музею письменника, що «ненавидів Україну й паплюжив її у своїх творах», як зазначено в заяві Спілки письменників. Проти закриття Музею одразу ж виступив міністр культури та інформаційної політики України Олександр Ткаченко, зазначивши, що «так, у його художніх творах були репліки героїв щодо визвольної боротьби на початку ХХ століття. Але я думаю, що музей не винен».

Український політик Борислав Береза також вважає, що не варто втрачати Булгакова. «Ось думаю, чи писати статтю про те, що Україна не може і не повинна відмовлятися від Булгакова, як не відмовилася від Сікорського, який був прибічником російської монархії. Чи писати про те, що Гоголь і Репін – це, зокрема, і пласт української культури, вкрадений у нас Росією і ми не повинні віддавати їх, як Крим чи права на борщ?» – написав він у своєму Фейсбуці, додавши, що сприймати Булгакова та інших треба не крізь призму сьогоденних подій, а оцінюючи їхні твори чи здобутки. «Якщо на все дивитися крізь актуальність сьогоденних смислів, то Ісус – це розкольник та сектант», – пожартував політик.

Олена Червоник, докторантка з історії мистецтва в Університеті Оксфорда, пропонує подивитися на проблему дещо під іншим кутом: якщо вже Булгаков намертво прив'язаний до України, то дискусію про долю музею треба перенести з площини особистості автора у площину сутності музею як такого.

Науковиця Інституту історії Національної академії наук України Оксана Юркова також проти закриття Музею Булгакова. Вона бачить вихід у зміні концепції установи. «Про ліквідацію Музею найбільше кричать ті, хто Булгакова не читав і в Музеї, власне, не був. Причому вони спираються на експертну думку тих, хто Булгакова не читав і в Музеї не був», – обурюється вона.

Репліка українського журналіста Рауля Чілачави звучить так: «І тут у мене в голові одразу постало питання, а що заважало нам за 31 рік Незалежності України відкрити музей Олександра Кошиця, не закриваючи музей Булгакова? Що заважало відкрити будинок-музей Василя Лістовничого – талановитого архітектора та яскравого представника української інтелігенції?».

«Громадськосте, агов, чому ти мовчиш і не виявляєш такої активності, як зараз навколо Музею Булгакова? Чому громадськість завжди так охоче об'єднується не за, а проти? Чому завжди до ненависті та образ, часом навіть не знаючи та не розуміючи до кінця той об'єкт ненависті, вимагають знищити, викреслити, забути? Чи не через забуття ми зі століття в століття наступаємо на одні й ті самі граблі? Чому завзято не вимагаємо створити, побудувати, переосмислити, а саме ліквідувати? Чи не спадок це тоталітарного минулого, в якому „ворог народу” має бути обов'язково знищений?», – запитує історикня та співробітниця Музею Революції гідності Катерина Романова.

Колишня пресекретарка Віктора Ющенка Ірина Ваннікова запропонувала компроміс – залишити музей Булгакова в Києві, проте позначити письменника «українофобом й україноненависником».

У соціальних мережах виявилось чимало діаметрально протилежних коментарів. Так, журналіст Богдан Буткевич висловився радикально проти Музею Булгакова в Києві: «Йдіть нах зі своїм булгаковим і його музеєм. І толстоевського з пушкіним не забудьте прихопити». Журналістка Марина Данилюк-Єрмолаєва назвала Михайла Булгакова «моральним батьком сучасного Захара Прілепіна, письменника, публіциста, філософа й учасника війни на Донбасі». Включилася в диспут і директорка Музею Булгакова Людмила Габіанурі, з іронією зазначивши, що перед тим, як ініціювати закриття музею, Спілка письменників мала б ініціювати виключення Булгакова зі Спілки письменників та позбавлення громадянства за антирадянську діяльність [27].

Варто докладніше зупинитися на розгорнутому коментарі власне директорки будинку-музею на Андріївському узвозі, 13. Перше, на що звертає увагу Л. Габіанурі, в документах письменника – листах, спогадах – нічого немає на підтвердження того українофоб Булгаков, чи українофіл. «Звісно, це була імперська людина, був такий час, таке середовище. І київська інтелігенція тоді переважно була російськомовною...», – нагадує вона. По-друге, музейна установа займається історією Києва, тому контекст набагато ширший. Історія родини Булгакових – це лише одна сторінка, оскільки в музеї також діє виставка «Великі кияни» – про родину Глаголевих, архітектора Василя Лістовничого та лікаря Феофіла Яновського, є експозиція «Історія садиби. Від і До», яка досліджує та розповідає історію будівлі тощо. Взагалі-то музей – це не місце глорифікації, а місце історії, підкреслює вона. Нині ж є плани наново переосмислювати спадщину письменника, зро-

бити реекспозицію та змістити акценти творчості Булгакова з роману «Біла Гвардія» на головні твори: «Майстер і Маргарита» та «Собаче серце» [28].

Наразі питання щодо життєздатності популярного київського музею залишається відкритим. А тим часом Р. Семків провів цікаву паралель між Булгаковим і англійським письменником та імперіалістом Редьярдом Кіплінгом, який народився у Британській Індії: «У Бомбеї є будинок, в якому народився Кіплінг. Поки Кіплінг був живий, він жив у цьому будинку. Британці перетворили його на місце шанування Кіплінга. Коли Індія стала незалежною, на хвилі деколонізації музей Кіплінга було закрито. Попри те, що він видатний письменник і дуже хороший стиліст, про Індію він писав зневажливо і зверхньо – абсолютно з імперської точки зору». Літературознавець каже, що будинок Кіплінга зносити не стали. Там і далі є музей, але це не музей, що звеличує Кіплінга – там на деякий час навіть заборонили будь-яку згадку про митця.

На думку Р. Семківа, парадоксальність нашої ситуації полягає в тому, що є письменники, які писали про Київ не гірші тексти, натомість їхніх музеїв немає. «У нас немає ні музеїв, ні пам'ятників Нечуя-Левицького з його романом „Хмари“ про Київ, Валер'яна Підмогильного з „Містом“, Домонтовича з його „Дівчиною з ведмедиком“, Зерова, який писав сонети про Київ. Складається парадоксальна ситуація – хороші письменники писали про Київ. Ми їх не вшановуємо, а Булгакова вшановуємо. Це все потребує переоцінки і переосмислення», – слушно зауважує він [26].

Україна – демократична країна, де нікого не примушують приватно відмовлятися від дорогих серцю речей. Водночас, виникає чимало запитань, зокрема: чи потрібна нам якась система ідентифікації «свій – чужий» щодо діячів минулого, чи можна взагалі побудувати таку систему логічно? Як зауважує директорка музею Булгакова Л. Габіанурі, питань буде ще багато, приміром, коли відбудеться деокупація Криму, то що робити з Музеєм Максиміліана Волошина в Коктебелі, музеєм Олександра Гріна та галереєю Івана Айвазовського – у Феодосії.

Викладач Києво-Могилянської бізнес-школи Валерій Пекар у своїй статті «Булгаков і ми» розмірковує про складний вибір, перед яким нині можуть постати українці як нація: «*Мала Україна* – це розуміння українства в кордонах і прагненнях України. Українці – це ті, хто живе в Україні та присвятив себе Україні. З цієї точки зору, історичні постаті минулого належать до України лише тоді, коли вони були етнічними українцями та присвятили себе українській справі. Українці на службі імперії, українці в Петербурзі, росіяни в Києві чи поляки у Львові не належать до України. *Велика Україна* – це розуміння українства як величезної світової течії, що зробила й робить свій внесок до людської цивілізації різними способами і в різних місцях. До Великої України належить величезна й розгалужена українська діаспора (яка, безумовно, збільшиться у прийдешні роки тими, хто не повернеть-

ся). До Великої України належать етнічні українці, що ніколи не жили в Україні, а також ті, хто виїхав і зробив кар'єру за кордоном. До Великої України належать представники інших етносів, що прожили життя в Україні та тісно пов'язані з нею. До Великої України належать українці, які будували Російську, а потім Радянську імперію (в обох випадках внесок був визначним, якщо не вирішальним). До Великої України належать історичні постаті, серед яких є київські росіяни, львівські поляки, одеські євреї та маріупольські греки тощо».

«Може, він [Валерій Пекар] не дуже влучно підібрав терміни „Мала й Велика Україна”, хтось образився. Але сама думка правильна. Якщо ми хочемо залишатися в маленькому садочку, то можна проводити рішучі „чистки”, і це буде нескінченний процес», – прокоментувала матеріал Л. Габіанурі.

Ми багато говоримо про дерусифікацію, коли йдеться про публічний простір і переоцінку в його межах. Але існує людський фактор, і тут треба розуміти, що допоки не з'явиться покоління, що не матиме постімперських комплексів, дисбаланс зберігатиметься. Так само як і загроза потрапити в пастку російської пропаганди. Україна й увесь світ стоїть на порозі цивілізаційного зламу. Певна річ, від того, які рішення ми як суспільство будемо сьогодні приймати, залежатиме рух у двох можливих напрямках: або в минуле до «братських народів», або ж у майбутнє – до самоідентичної суверенної держави [23; 26; 29].

Та який би шлях не обрала наша держава в майбутньому, як би не різнилися думки всередині сучасного суспільства, достеменно відомо одне: «русский мір» з його тотальним впливом має назавжди забратися з нашого життя, авжеж він закінчився там, де почалася війна. Напевне для прийдешніх поколінь дискусії в контексті дерусифікації втратять актуальність, зокрема через стійке розуміння, що наша культура – то наша зброя. Тож українцям треба агресивніше поширювати назовні своє бачення світу, плекати рідну мову, історію, пишатися вітчизняним мистецтвом і літературою, а водночас продовжувати наполегливо працювати над творенням і просуванням власного бренду – яскравого, самобутнього, цікавого, сучасного, такого, що захоплює і робить Україну пізнаваною у світі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. «Що далі російські танки, то більше любителів Булгакова...»: огляд ЗМІ щодо теми доцільності функціонування музею М. Булгакова у Києві // Українська літературна газета. – 2022. – 5 верес. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://litgazeta.com.ua/articles/shcho-dali-rosijski-tanky-to-bilshe-liubyteliv-bulhakova/> (дата звернення 07.10.2022).

2. МКІП оприлюднило рекомендації щодо подолання наслідків русифікації та тоталітаризму в Україні [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/200799/2022-07-07-mkipoprylyudnylo-rekomendatsii-shchodo-podolannya-naslidkiv-rusyifikatsii-tatotalitaryzmu-v-ukraini/> (дата звернення 07.10.2022).

3. Експертна рада з питань декомунізації та дерусифікації провела перше засідання – МКІП [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3513642-ekspertna-rada-z-pitandekomunizacii-ta-derusifikacii-provela-perse-zasidanna-mkip.html> (дата звернення 07.10.2022).

4. Цимбал Я. «Наша пам'ять – гладенька й весела»: перейменування вулиць у Києві / Ярина Цимбал [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2022/05/10/516273_nasha_pamyat_gladenka_u_vesela.html (дата звернення 07.10.2022).

5. Кокотюха А. Без грамотної інформаційної політики можуть загинути Тичина та Бажан / Андрій Кокотюха [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/198917/2022-05-06-bez-gramotnoiiinformatsiynoi-polityky-mozhut-zagynuty-tychyna-ta-bazhan/> (дата звернення 07.10.2022).

6. Перейменування вулиць: чи варто «хороших» росіян міняти на «поганих» українців? [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/pereimenuvannya-vulyts-vdumlyvuupidkhid/31928078.html> (дата звернення 07.10.2022).

7. Цвик О. «Окупаційні маркери мають бути знищені»: історик з Тернополя про декомунізацію / Оксана Цвик [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/226994-okupacijni-markeri-maut-but-izniseni-istorik-z-ternopola-pro-dekomunizaciu/> (дата звернення 07.10.2022).

8. Стецюк В. Хай живе «червона синька»: перейменування топонімів Кривого Рогу / Володимир Стецюк // День. – 2022. – 24 лип. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/hay-zhyvechervona-synka> (дата звернення 07.10.2022).

9. Славінська І. Чому вже в кількох містах України відбувся «пушкінопад» – історик Андрій Павлишин / [Інтерв'ю вела] Ірина Славінська [Електронний ре-

сурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/227320-comu-vze-v-kilkoh-mistah-ukraini-vidbuvsapuskino-rad-istorik-andrij-pavlisin/> (дата звернення 07.10.2022).

10. Кокотюха А. Як Пушкін в Україні став аналогом Леніна / Андрій Кокотюха [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/198527/2022-04-23-yak-pushkin-vukraini-stav-analogom-lenina/> (дата звернення 07.10.2022).

11. Черкасець О. Труханов не бачить сенсу в знесенні пам'ятника Катерині II в Одесі / Олена Черкасець // Україна молода. – 2022. – 29 серп. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/2006/169117/> (дата звернення 07.10.2022).

12. Мерещук В. Пам'ятник Катерині в Одесі приберуть цивілізовано, правильно і красиво, – Труханов / Валентина Мерещук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/news/2022/09/21/530129_pamyatnik_katerini_odesi_priberut.html (дата звернення 07.10.2022).

13. Фоменко Л. Пристрасті за Булгаковим. Чому повстали проти автора «Майстра та Маргарити» / Лілія Фоменко // Vesti.ua. – 2022. – 2 верес. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://vesti.ua/uk/kultura-uk/strasti-pobulgakovu-rochemu-opolchilis-na-avtora-mastera-i-margarity> (дата звернення 07.10.2022).

14. Війна, російська пропаганда, дерусифікація – інтерв'ю з істориком Владленом Мараєвим. – Суспільне [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/266667-vijna-rosijska-propaganda-derusifikacia-intervu-z-istorikom-vladlenom-maraevim/> (дата звернення 07.10.2022).

15. Сліпченко К. Чайковський спотикання / Катерина Сліпченко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://zaxid.net/chaykovskiy_spotikannya_n1545326 (дата звернення 07.10.2022).

16. Горлач П. Експертна рада МКІП радить відмовитися від імені Чайковського в назві Національної музичної академії / Поліна Горлач [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/257983-ekspertna-rada-mkip-radit-vidmovitisa-vidimeni-cajkovskogo-v-nazvi-nacionalnoi-muzicnoi-akademii/> (дата звернення 07.10.2022).

17. Незважаючи на щоденні обстріли рашистів, театр у Харкові залишився «російським» й «імені Пушкіна» // Українська літературна газета. – 2022. – 20 верес. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://litgazeta.com.ua/news/nezvazhaiuchy-na-shchodenni-obstrily-rashystiv-teatr-u-kharkovi-zalyshyvsia-rosijskum-j-imeni-pushkina/> (дата звернення 07.10.2022).

18. Корчова О. Відкритий лист до колективу Національної музичної академії України / Олена Корчова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://theclaquers.com/posts/8783> (дата звернення 07.10.2022).

19. Стріха М. Що нам робити з Чайковським? Чи можна вважати українським композитора, який є представником «руського міра» / Максим Стріха [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://novynarnia.com/2022/06/22/shho-robyty-z-chajkovskym/> (дата звернення 07.10.2022).

20. Морозова Л. Чайковський у вишиванці / Любов Морозова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2022/04/04/12217_chaykovskiy_vishivantsi.html (дата звернення 07.10.2022).

21. Горlach П. Оксану Линів хочуть позбавити звання Почесної амбасадорки Львова – петиція / Поліна Горlach [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/277232-oksanu-liniv-hocut-pozbaviti-zvanna-rocesnoi-ambasadorki-lvova-peticia/> (дата звернення 07.10.2022).

22. Чому канцелінг російської культури сьогодні – надважлива місія кожного з нас [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://argumentua.com/stati/chomu-kensel-ng-ros-isko-kulturi-sogodn-nadvazhлива-m-s-ya-kozhnogo-z-nas> (дата звернення 07.10.2022).

23. Раєвський Д., Логвиненко Т. «Це радянська ідея – забрати будинок в одних і заселити інших»: директорка Музею Булгакова Людмила Губіанурі – про українофобію Булгакова, конфлікт зі Спілкою письменників і майбутню трансформацію музею / Дмитро Раєвський, Тетяна Логвиненко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://babel.ua/texts/83980-ce-radyanska-ideya-zabrati-budinok-v-odnih-i-zaseliti-inshih-direktorka-muzeyu-bulgakova-lyudmila-gubianuri-pro-ukrajnofobiyu-bulgakova-konflikt-zi-spilkoju-pismennikov-i-maybutnyu-transformaciyu-muz> (дата звернення 07.10.2022).

24. Писанка Н. Музей Булгакова в Києві: чи варто залишати заклад, присвячений настільки неоднозначному літератору / Наталка Писанка [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/279576-muzej-bulgakova-v-kievi-ci-var-to-zalisati-zaklad-prisvacenij-nastilki-neodnoznacnomu-literatoru/> (дата звернення 07.10.2022).

25. Барсукова О. Українофоб чи геній? Які погляди мав Булгаков, що не так із його культом і як вчинити з музеєм у Києві / Олена Барсукова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/09/22/250544/> (дата звернення 07.10.2022).

26. Ростислав Семків: «За якийсь час з'явиться покоління, що не матиме постімперських комплексів» / [Інтерв'ю вела] Мирослава Барчук [Електронний ре-

сурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2022/06/23/520999_rostislav_semkiw_za_yakiys_chas.html (дата звернення 07.10.2022).

27. Барчук М. «Не маємо віддавати, як Крим та борщ»: у Мережі триває дискусія щодо долі Музею Булгакова в Києві / Мирослава Барчук // Новое время. – 2022. – 7 верес. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.nv.ua/ukr/art/muzey-bulgakova-u-kiyevi-zakriyut-chi-ni-u-merezhi-trivaye-diskusiya-pro-budinok-na-podoli-50268396.html> (дата звернення 07.10.2022).

28. Катаєва М. Директорка київського музею Булгакова прокоментувала вимогу закрити заклад / Марія Катаєва // Вечірній Київ. – 2022. – 01 верес. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://vечirniy.kyiv.ua/news/70902/> (дата звернення 07.10.2022).

29. Шевченко М. Чому кенселінг російської культури сьогодні – надважлива місія кожного з нас / Марія Шевченко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://argumentua.com/stati/chomu-kensel-ng-ros-isko-kulturi-sogodn-nadvazhliva-m-s-ya-kozhnogo-z-nas> (дата звернення 07.10.2022).

Матеріал підготувала

Шлепакова Т. Л.

головний бібліограф відділу наукового аналізу та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування ***І. Г. Піленко***

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 1,16. Б/т. Зам. 43. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12